१६

246sk16

हलन्तप्रकरणे इदम् राजन् इत्यादिशब्दानां रुपाणि

प्रस्तावना

पूर्वस्मिन् पाठे लिहादयः सप्त शब्दाः आलोचिताः। साम्प्रतम् अस्मिन् पाठे इदम् इति एकः मकारान्तः शब्दः, राजन्, मघवन्, युवन्, पथिन्, पञ्चन्, अष्टन् चेति पञ्च नकारान्ताः शब्दाः आलोच्यन्ते। तेन अस्मिन् पाठे साकल्येन सप्त शब्दाः सन्ति। एतेषां शब्दानां यानि रूपाणि सन्ति तेषां साधनाय एकविंशतिसूत्राणि अत्र स्थापितानि। ग्रन्थान्तराणि पर्यालोच्य सरलया शैल्या सूत्राणि व्याख्यातानि। तेन अस्य पाठस्य अध्ययनेन सूत्राणां सामान्यं ज्ञानम्, उदाहरणेषु सूत्रार्थस्य कथं सङ्गतिर्भवति चेत्यादयः विषयाः बुद्धौ दृढा भविष्यन्ति।

उद्देश्यानि -

अमुं पाठम् अधीत्य भवान् –

- इदम्-शब्दरूपाणि कथं साध्यन्ते इति सम्यग् अवगमिष्यति।
- राजन्-शब्दस्य सम्बोधने नकारस्य लोपः कथं न भवति इति बोद्धुं शक्ष्यति।
- नलोपः कुत्र कुत्र असिद्धः भवति इति ज्ञानं प्राप्स्यति।
- मघवत्-शब्दस्थले विकल्पेन तृ-आदेशे कृते कानि रूपाणि भवन्ति इति बोद्धुं पारयेत्।
- सम्प्रसारणं पूर्वस्य परस्य वेति निर्णयं प्राप्स्यति।
- पथिन्-शब्दरूपसिद्धिप्रक्रियां ज्ञास्यति।
- अष्टन्-शब्दस्य पक्षद्वये कानि रूपाणि कथं भवन्ति इति अवगमिष्यति।

इदम्-शब्दः

इदम्-शब्दः सर्वादिगणे पठितः। अतः सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण तस्य सर्वनामसंज्ञा भवति। त्रिषु एव लिङ्गेषु अस्य प्रयोगः दृश्यते। सन्निकृष्टं वस्तुनं बोधयितुम् इदंशब्द उपयुज्यते। तथाहि प्रसिद्धः श्लोकः –

इदमस्तु सन्निकृष्टे, समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्।
अदसस्तु विप्रकृष्टे, तदिति परोक्षे विजानीयात्॥ इति॥

पुंलिङ्गे इदम्-शब्दः

[१६.१] इदमो मः। (७.२.१०८)

सूत्रार्थः – इदमः मस्य मः स्यात् सौ परे।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण म इति आदेशो विधीयते। अतः विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। इदमः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। मः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रात् सौ इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति इदम्-शब्दस्य स्थाने म इति आदेशः स्यात् सुप्रत्यये परे इति। म इत्यत्र अकारः उच्चारणार्थः। तेन अयम् आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया इदम्-शब्दस्य अन्त्यावयवः यः मकारः तस्यैव स्थाने भवति।

अनेन सूत्रेण मकारस्य स्थाने पुनः मकारः एव आदिश्यते। मकारस्य स्थाने पुनः मकारविधानं व्यर्थम्। तस्मात् अस्य तात्पर्यम् एवम् अवधेयम् – त्यदादीनामः इति सूत्रेण मकारस्य स्थाने अ-इति आदेशः यथा न स्यात्, मकारस्य मकाररूपेणैव यथा स्थितिः स्यात् तदर्थं सूत्रमिदं पाणिनिना प्रणीतम् इति। अतः त्यदादीनामः इति सूत्रस्य अपवादभूतमिदं शास्त्रम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - तेन इदम्-शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् स् इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण मकारस्य स्थाने अकारादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य अनेन सूत्रेण मकारस्य स्थाने मकार एव विधीयते। तेन इदम् स् इत्येव तिष्ठति। ततः अग्रिमं सूत्रम् आगच्छति -

[१६.२] इदोऽय् पुंसि। (७.२.१११)

सूत्रार्थः – इदमः इदः अय् सौ पुंसि।

सूत्रव्याख्या -अनेन सूत्रेण अय्-इति आदेशो विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। इदः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अय् इति प्रथमैकवचनान्तम् आदेशबोधकं पदम्। पुंसि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे इदमो मः इति सूत्रात् इदमः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। यः सौ इति सूत्रात् सौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। इदमः इत्यत्र अवयवषष्ठी। सूत्रार्थो भवति इदम्-शब्दस्य अवयवभूतः यः इद्-इति भागः तस्य स्थाने अय्-इति आदेशः स्यात् पुंलिङ्गे सुप्रत्यये परे इति।

अयं च अय् इति आदेशः अनेकाल्त्वात् अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया सम्पूर्णस्य इद्-इत्यस्य स्थाने एव भवति। अय् इत्यत्र यकारस्य प्रयोजनाभावात् हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा न भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः - पुंलिङ्गे इदम् स् इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण इदम्-शब्दस्य (इद् अम्) इद्भागस्य स्थाने अय् इति आदेशे अय् अम् स् इति जाते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारस्य लोपे वर्णमेलने अयम् इति रूपं साधु।

इदम् औ इति स्थिते सुप्रत्ययस्य परत्वाभावात् इदमो मः इति सूत्रं न प्रवर्तते। तेन त्यदादीनामः इति सूत्रेण इदम्-शब्दस्य मकारस्य स्थाने अ-इति आदेशे इद अ औ इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.३] अतो गुणे। (६.१.९७)

सूत्रार्थः – अपदान्तात् अतः गुणे पररूपम् एकादेशः।

सूत्रव्याख्या - पररूपैकादेशविधानात् सूत्रम् इदं विधिसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। अतः इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। गुणे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। उस्यपदान्तात् इति सूत्रात् अपदान्तात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। तच्च अतः इति पञ्चम्यन्तपदेन सह अन्वेति। एकः पूर्वपरयोः इति सूत्रमिदम् अधिकृतम्। अत्र एकः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। पूर्वपरयोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। एङि पररूपम् इति सूत्रात् पररूपम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। अदेङ् गुणः इति सूत्रेण अ ए ओ चेति त्रयाणां वर्णानां गुणसंज्ञा भवति। तेन सूत्रार्थो भवति अपदान्तात् अकारात् परम् अ, ए ओ चेति त्रिषु गुणसंज्ञकेषु वर्णेषु कश्चित् एकः तिष्ठति चेत् पूर्वपरयोः स्थाने एकः पररूपः आदेशः भवति इति।

इदं सूत्रम् अकः सवर्णे दीर्घः, वृद्धिरेचि चेत्यादीनां सूत्राणाम् अपवादभूतम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - इद अ औ इति स्थिते अपदान्तात् दकारोत्तरं स्थितात् अकारात् गुणसंज्ञके अकारे परे सति पूर्वपरयोः स्थाने पररूपे अकारे इद औ इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.४] दश्च। (७.२.१०९)

सूत्रार्थः – इदमः दस्य मः स्यात् विभक्तौ।

सूत्रव्याख्या - सूत्रेणानेन म् इति आदेशो विधीयते। आदेशविधानात् विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। दः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। इदमो मः इति सूत्रं सम्पूर्णम् अनुवर्तते। अत्र इदमः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। मः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अत्र मकारोत्तरः अकार उच्चारणार्थः। सूत्रार्थो भवति विभक्तौ परतः इदम्-शब्दस्य अवयवभूतः यः दकारः तस्य स्थाने म्- इति आदेशो भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - इद औ इति स्थिते विभक्तौ (औप्रत्यये) परे सति प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य स्थाने म्-इति आदेशे इम् अ औ इति जाते वृद्धिरेचि इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायां तं प्रबाध्य प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते नादिचि इति सूत्रेण तन्निषेधे वृद्धिरेचि इति सूत्रेण अकार-औकारयोः स्थाने पुनः वृद्धौ एकादेशे इमौ इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दात् प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् अस् इति जाते त्यदादीनामः इति सूत्रेण मकारस्य स्थाने अकारे इद अ अस् इति भवति। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण अपदन्तात् दकारोत्तरं स्थितात् अकारात् अकारे परे पररूपे अकारे इद अस् इति भवति। ततः दश्च इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने म्-इति आदेशे इम् अ अस् > इम अस् इति जाते स्थानिवद्भावेन इम इत्यंशस्यापि सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा भवति। ततः जसः शी इति सूत्रेण जस्-प्रत्ययस्य (अस्)

स्थाने शी इति आदेशो भवति। शी-इत्यत्र अनुबन्धलोपे ईकारमात्रम् अवशिष्यते। तेन इम ई इति अवस्थायाम् आद् गुणः इति सूत्रेण अकार-ईकारयोः स्थाने गुणे एकारे वर्णमेलने इमे इति रूपं सिद्धम्।

विशेषद्रष्टव्यम् – त्यदादिगणे (त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्) पठितानां शब्दानां सम्बोधने रूपाणि न भवन्ति। एतस्य तात्पर्यं तावत् इदम्-शब्दस्य सम्बोधने रूपाणि प्रथमाविभक्तौ यथा रूपाणि तथैव भवन्ति। परन्तु लोके तेषां प्रयोगः न दृश्यते।

इदम्-शब्दात् द्वितीयाविभक्तेः एकवचनविवक्षायाम् अम्प्रत्यये इदम् अम् इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण इदम्-शब्दस्य मकारस्य स्थाने अकारे इद अ अम् इति भवति। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण अकारद्वयस्य स्थाने पररूपे इद अम् इति जाते, दश्च इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने मकारे इम अम् इति भवति। ततः अमि पूर्वः इति सूत्रेण अकः मकारोत्तरस्य अकारस्य अम्सम्बन्धिनि अचि परे पूर्वरूपे इमम् इति रूपं साधु।

इदम्-शब्दात् द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् अस् इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण मकारस्य स्थाने अकारे इद अ अस् इति भवति। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे इद अस् इति भवति। ततः दश्च इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने मकारे इम अस् इति जाते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे इमास् इति भवति। ततः तस्माच्छसो नः पुंसि इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने नकारादेशे इमान् इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दात् तृतीयैकवचनविवक्षायां टाप्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् आ इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण अकारे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे इद आ इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१६.५] अनाप्यकः। (७.२.११२)

सूत्रार्थः – अककारस्य इदमः इदः अन् आपि विभक्तौ।

सूत्रव्याख्या -सूत्रेणानेन अन् इति आदेशो विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। अन् इति प्रथमैकवचनान्तम् आदेशबोधकं पदम्। आपि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अकः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। नास्ति कः यस्मिन् सः अक्, तस्य अकः इति बहुव्रीहिसमासः। इदमो मः इति सूत्रात् इदमः इति षष्ठ्यन्तं पदम् अनुवर्तते। षष्ठी चात्र अवयवार्थे वर्तते। इदोऽय् पुंसि इति सूत्रात् इदः इति षष्ठ्यन्तं पदम् अनुवर्तते। अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते।

सूत्रे आप् इत्यनेन प्रत्याहारः गृह्यते। टा इत्यस्य आकारम् आरभ्य सप्तमीबहुवचने सुप्प्रत्ययस्य पकारम् आदाय आप् इति प्रत्याहारः। तेन आप् इत्यनेन तृतीयाविभक्तितः सप्तमीविभक्तिं यावत् यावन्तः प्रत्ययाः सन्ति तेषां ग्रहणं भवति। तेन सूत्रस्य सरलार्थः भवति तृतीयादिविभक्तौ परे सति ककाररहितस्य इदम्-शब्दस्य अवयवभूतस्य इद्भागस्य स्थाने अन् इति आदेशो भवति इति। अयं च आदेशः अनेकाल् भवति। तेन अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रेण सम्पूर्णस्य इद्भागस्य स्थाने भवति।

अकः इत्यस्य तात्पर्यं तावत् – अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञकस्य इदम्-शब्दस्य यः टिभागः अम् इति ततः पूर्वम् अकच् इति आदेशे अनुबन्धलोपे इदकम् इति भवति। एकदेशविकृतन्यायेन इदम् इत्यनेन अकच्सहितः इदकम् इत्यपि गृह्यते। अकः इति ग्रहणात् ककाररहितस्य इदमः इद्भागस्य अन् न भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः - इद आ इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण इद्भागस्य स्थाने अन् इति सर्वादिशे अन् अ आ इति जाते टाङसिङसामिनात्स्याः इति सूत्रेण टा-इत्यस्य स्थाने इनादेशे अन् अ इन इति जाते आद्गुणः इति सूत्रेण अकार-इकारयोः स्थाने गुणे एकारे वर्णमेलने अनेन इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दात् तृतीयाद्विवचनविवक्षायां भ्याम्प्रत्यये इदम् भ्याम् इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण इदम्-शब्दस्य मकारस्य स्थाने अकारे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे इद भ्याम् इति भवति। ततः अनाप्यकः इति सूत्रेण इद्भागस्य स्थाने अन् इति सर्वादिशे प्राप्ते तस्य अपवादरूपेण अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.६]   हलि लोपः। (७.२.११३)

सूत्रार्थः – अककारस्य इदमः इदः लोपः आपि हलादौ।

सूत्रव्याख्या - सूत्रेणानेन इद्भागस्य लोपः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। हलि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। लोपः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अनाप्यकः इति सूत्रात् अकः इति षष्ठ्यन्तम्, इदमो मः इति सूत्रात् इदमः इति षष्ठ्येकवचनान्तं, इदोऽय् पुंसि इति सूत्रात् इदः इति षष्ठ्यन्तम्, अनाप्यकः इति सूत्रात् आपि इति सप्तम्यन्तं तथा अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। हलि इति विभक्तौ इति पदस्य विशेषणं भवति। हलि इति सप्तम्यन्तं पदम्, अल् च अस्ति। तेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति सूत्रेण तदादिविधौ हलादौ विभक्तौ इति अर्थः आयाति। सूत्रस्य अर्थः भवति ककाररहितस्य (अकच्प्रत्ययरहितस्य) इदम्-शब्दस्य अवयवभूतः यः इद्भागः तस्य लोपः भवति तृतीयादिहलादौ विभक्तौ परतः इति।

अनाप्यकः इति सूत्रस्य अपवादभूतम् इदं सूत्रम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - इद भ्याम् इति स्थिते भ्याम् इति तृतीयाविभक्तेः द्विवचनम् अस्ति, हलादिरपि अस्ति। तस्मिन् परे सति अनाप्यकः इति सूत्रं प्रबाध्य हलि लोपः इति सूत्रेण इद्भागस्य लोपः प्राप्नोति। परन्तु अयं लोपः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया इद्-इत्यत्र अन्तिमः यः दकारः तस्यैव स्थाने भवति। परन्तु नियमः अस्ति अनर्थके अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा न प्रवर्तते। (नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे इति।) कः सार्थकः कश्च अनर्थकः इति विषये अपि अस्ति कश्चित् विधिः – समुदायो हि अर्थवान्, तस्यैकदेशः अनर्थकः इति। अर्थात् यः समुदायः भवति स एव सार्थकः भवति। समुदायस्य एकदेशः यः भवति सः निरर्थकः भवति। अयं नियमः स्वीक्रियते चेत् इद् इति समुदायः अर्थवान् भवति, इद् इति समुदायस्य एकदेशः द्- इति भागः अनर्थकः। तस्मात् इद् इति सम्पूर्णस्य समुदायस्य सार्थकस्यैव लोपः भवति, न तु निरर्थकस्य इद्भागस्य अवयवभूतस्य दकारस्य। तेन इद्भागस्य सम्पूर्णस्य लोपे अ भ्याम् इति जाते सुपि च इति सूत्रेण अकारस्य दीर्घः प्राप्नोति। परन्तु

इदं सूत्रम् अत्र न प्रवर्तयितुं शक्यते। सुपि च इति सूत्रस्य अर्थः भवति यञादौ सुपि अदन्तस्य अङ्गस्य दीर्घः भवति इति। परन्तु अ भ्याम् इत्यत्र अकारः अदन्तः अङ्गः न भवति। तस्मात् अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.७] आद्यन्तवदेकस्मिन्। (१.१.२०)

सूत्रार्थः – एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यम् आदौ इव अन्ते इव स्यात्।

सूत्रव्याख्या -सूत्रेणानेन एकस्मिन् आद्यन्तवदतिदेशः भवति। अतः अतिदेशसूत्रमिदम्। अतिदेशसूत्रस्य लक्षणं तावत् वतिघटितत्वम् अतिदेशत्वम् इति। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। आद्यन्तवदिति अव्ययपदम्। एकस्मिन् इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। आद्यन्तयोरिव इति आद्यन्तवत्, तत्र तस्येव इति सूत्रेण वतिप्रत्ययः अत्र। सूत्रार्थो भवति आदौ इव अन्ते इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति इति।

आदिशब्दः अन्तशब्दश्च सापेक्षवाचकः। अर्थात् अन्यम् अपेक्षते शब्दद्वयम्। महाभाष्यकारः कथयति यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते। यस्मात्पूर्वमस्ति परञ्च नास्ति सोऽन्त इत्युच्यते इति। अर्थात् यस्मात् वर्णात् पूर्वं कोऽपि वर्णः नास्ति परन्तु परम् अस्ति स वर्णः आदिः इत्युच्यते। यस्मात् वर्णात् पूर्वं वर्णः अस्ति, परं कोऽपि वर्णः नास्ति सः अन्तः इत्युच्यते।

एतादृशे आदौ अन्ते च विधीयमानं कार्यम् एकस्मिन् वर्णे न प्राप्नोति। यतो हि एक एव वर्णः तिष्ठति चेत् स तस्मात् पूर्वं वा परं वा कस्यापि वर्णस्य अभावात् स आदिः अपि न भवति, अन्तः अपि न भवति। अतः एकस्मिन् वर्णे अपि यथा आद्यन्तवत् कार्यं स्यात् तदर्थं सूत्रमिदं प्रणीतं पाणिनिमहर्षिणा।

सूत्रार्थसमन्वयः - रामाभ्याम् इत्यादीनि इह उदाहरणानि। तथाहि राम भ्याम् इत्यत्र रामशब्दस्य अदन्तः अङ्गः (र् आ म् अ इति अकारात् पूर्वं वर्णानां स्थितिदर्शनात्) अस्ति। तस्मात् सुपि च इति सूत्रेण अकारस्य दीर्घे रामाभ्याम् इति रूपं भवति। एवमेव अ भ्याम् इति स्थिते केवलस्य अकारस्यापि प्रस्तुतसूत्रबलात् अदन्तात्वात् सुपि च इति सूत्रेण दीर्घे आभ्याम् इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दात् तृतीयाबहुवचनविवक्षायां भिस्प्रत्यये इदम् भिस् इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण इदम्-शब्दस्य मकारस्य स्थाने अकारे, अतो गुणे इति पररूपे च कृते इद भिस् इति भवति। ततः हलि लोपः इति सूत्रेण इद्भागस्य लोपे अ भिस् इति जाते अतो भिस ऐस् इति सूत्रेण भिसः स्थाने ऐस् इति आदेशे प्राप्ते तस्य निषेधकरूपेण अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१६.८] नेदमदसोरकोः। (७.१.११)

सूत्रार्थः – अककारयोः इदमदसोः भिस ऐस् न।

सूत्रव्याख्या - सूत्रेणानेन भिसः स्थाने ऐस् इति आदेशः निषिद्ध्यते। अतः निषेधसूत्रमिदम्। सूत्रे अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। न इति अव्ययपदम्। इदमदसोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। षष्ठी चात्र सम्बन्धार्थे वर्तते। अकोः इत्यपि षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। अतो भिस ऐस् इति सूत्रात् भिसः इति षष्ठ्येकवचनान्तम्, ऐस् इति प्रथमान्तं च पदम् अनुवर्तते। इदम् च अदस् च इति विग्रहे

इतरेतरद्वन्द्वसमासे इदमदसौ इति रूपं, तयोः इदमदसोः इति। नास्ति कः ययोस्तौ अकौ, तयोः अकोः इति बहुव्रीहिसमासः। सूत्रार्थो भवति ककाररहितस्य इदम्-शब्दस्य अदस्-शब्दस्य च सम्बन्धी यः भिस्प्रत्ययः तस्य स्थाने ऐस् इति आदेशः न भवति इति।

तथाहि अ भिस् इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण भिसः स्थाने ऐस् इति आदेशः निषिध्यते। ततः बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण झलादौ बहुवचने भिस्प्रत्यये परे अकारस्य एकारे ए भिस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते वर्णसम्मेलने एभिः इति रूपम्।

इदम्-शब्दस्य चतुर्थ्येकवचनविवक्षायां ङेप्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् ए इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण मकारस्य अकारे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे इद ए इति स्थितिः आगच्छति। ततः सर्वनाम्नः स्मै (७.१.१४) इति सूत्रेण एकारस्य (ङेप्रत्ययस्य) स्थाने स्मै इति आदेशः, अनाप्यकः (७.२.११२) इति सूत्रेण इद्-भागस्य स्थाने अन् इति आदेशः च युगपत् प्राप्नोति। द्वयोः सूत्रयोः मध्ये अनाप्यकः इति परं सूत्रम्। तेन विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति परिभाषया अनाप्यकः इति सूत्रेण अन् इति आदेशः प्राप्नोति। परन्तु तत्कार्यम् अनिष्टम्। तस्मात् परिभाषा प्रवर्तते –

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः इति। परिभाषाया अस्याः तात्पर्यं तावत् पूर्वसूत्रापेक्षया परनित्यान्तरङ्गापवादसूत्राणां, परसूत्रापेक्षया नित्यान्तरङ्गापवादसूत्राणां, नित्यसूत्रापेक्षया अन्तरङ्गापवादसूत्राणाम्, अन्तरङ्गसूत्रापेक्षया च अपवादसूत्रस्य बलवत्त्वं स्वीकर्तव्यम्।

इद ए इत्यत्र अनाप्यकः यद्यपि परसूत्रं तथापि सर्वनाम्नः स्मै इति सूत्रं नित्यसूत्रम्। परसूत्रात् नित्यसूत्रं बलवत् भवति। कस्मिंश्चित् कार्ये कृते अकृते वा यदि किमपि कार्यं प्रवर्तते तदा तत्सूत्रं नित्यसूत्रं भवति। तथाहि अनाप्यकः इति सूत्रेण अन् इति आदेशे कृते अपि सर्वनाम्नः स्मै इति सूत्रं प्रवर्तते, अन् इति आदेशे अकृते अपि स्मै इति आदेशः प्रवर्तते। परन्तु स्मै इति आदेशे कृते तस्य हलादित्वात् अनाप्यकः इति सूत्रं न प्रवर्तते। अतः सर्वनाम्नः स्मै इति नित्यसूत्रम्। तस्मात् अनेन सूत्रेण आदौ स्मै इति आदेशे इद स्मै इति जाते हलि लोपः इति सूत्रेण इद्भागस्य लोपे अस्मै इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दात् पञ्चम्येकवचनविवक्षायां ङसिप्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् अस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे, पररूपे च इद अस् इति जाते ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ इति सूत्रेण ङसिप्रत्ययस्य स्थाने स्मात् इति आदेशे इद स्मात् इति भवति। ततः हलि लोपः इति सूत्रेण इदम्-शब्दस्य इद्भागस्य लोपे वर्णमेलने अस्मात् इति रूपं साधु।

इदम्-शब्दात् षष्ठ्येकवचनविवक्षायां ङस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् अस् इति स्थिते पूर्ववत् त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते इद अस् इति जाते टाङसिङसामिनात्स्याः इति सूत्रेण अस्प्रत्ययस्य (ङस्प्रत्ययस्य) स्थाने स्य-इति आदेशे इद स्य इति भवति। ततः हलि लोपः इति सूत्रेण इदम्शब्दस्य इद्भागस्य लोपे वर्णसम्मेलने अस्य इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दात् षष्ठीद्विवचनविवक्षायाम् ओस्प्रत्यये त्यदाद्यत्वे पररूपे च इद ओस् इति जाते अनाप्यकः इति सूत्रेण इद्भागस्य स्थाने अन् इति आदेशे अन् अ ओस् इति भवति। ततः ओसि च इति

सूत्रेण अकारस्य स्थाने एकारे अने ओस् इति जाते, एचोऽयवायावः इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने अयादेशे अन् अय् ओस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते वर्णमेलने अनयोः इति रूपं सिध्यति।

इदम्-शब्दात् षष्ठीबहुवचनविवक्षायाम् आम्प्रत्यये इदम् आम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे, पररूपे च इद आम् इति जाते, आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रेण आम्प्रत्ययस्य सुट्-इति आगमे अनुबन्धलोपे, सुटः टित्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति सूत्रेण तस्य आद्यावयवे इद स् आम् इति भवति। ततः हलादौ विभक्तौ परतः (साम्) हलि लोपः इति सूत्रेण इद्भागस्य लोपे अ साम् इति जाते बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण अकारस्य एकारे, आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य मूर्धन्यादेशे षकारे एषाम् इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दस्य सप्तम्येकवचनविवक्षायां ङिप्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् इ इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते इद इ इति भवति। ततः ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ इति सूत्रेण इ इत्यस्य (ङिप्रत्ययस्य) स्थाने स्मिन् इत्यादेशे इद स्मिन् इति स्थितिः आगच्छति। ततः हलादौ स्मिन्-प्रत्यये परे हलि लोपः इति सूत्रेण इद्भागस्य लोपे वर्णमेलने अस्मिन् इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दस्य सप्तमीबहुवचनविवक्षायां सुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् सु इति स्थिते पूर्ववत् त्यदाद्यत्वे, पररूपे च कृते इद सु इति भवति। ततः हलादौ सुप्रत्यये परे हलि लोपः इति सूत्रेण इद्भागस्य लोपे अ सु इति जाते बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण अकारस्य एकारे, आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य षकारे एषु इति रूपं सिद्धम्।

इदम्-शब्दस्य द्वितीयाविभक्तौ, टाप्रत्यये, ओस्प्रत्यये च कश्चित् विशेषः अवलोक्यते। तत्र रूपद्वयं भवति। अधिकजिज्ञासवः लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थं वा पश्यन्तु।

स्त्रीलिङ्गे इदम्-शब्दः

स्त्रीलिङ्गे इदम्-शब्दात् सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् स् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.९] यः सौ। (७.२.११०)

सूत्रार्थः – इदमः दस्य यः।

सूत्रव्याख्या - सूत्रेणानेन य इति आदेशः विधीयते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। यः इति प्रथमैकवचनान्तं, सौ इति सप्तम्येकवचनान्तम्। इदमो मः इति सूत्रात् इदमः, दश्च इति सूत्रात् दः चेति षष्ठ्येकवचनान्तं पदद्वयम् अनुवर्तते। इदमः इत्यत्र षष्ठी अवयवे वर्तते। दः इत्यत्र षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषाबलात् स्थाने इति पदम् आगच्छति। य इत्यत्र अकारः उच्चारणार्थः। सूत्रार्थः भवति इदम्-शब्दस्य अवयवभूतस्य दकारस्य स्थाने य् इति आदेशः भवति इति।

विशेषः – पुंलिङ्गे क्लीबलिङ्गे च इदं सूत्रं न प्रवर्तते। तथाहि पुंलिङ्गे इदोऽय् पुंसि इति सूत्रेण इद्-भागस्य स्थाने अय् इति आदेशः भवति। क्लीबलिङ्गे स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण सुप्रत्ययस्य लुक् भवति। लुकि सति न लुमताङ्गस्य इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणं न भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – इदम् स् इति स्थितिः। अत्र प्रस्तुतसूत्रेण सुप्रत्यये परे सति इदम्-शब्दस्य अवयवभूतस्य दकारस्य स्थाने य् इति आदेशे इय् अ म् स् इति भवति। ततः हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण अपृक्तसंज्ञकस्य स्-इत्यस्य लोपे इयम् इति रूपम्।

अस्मिन् भागे इदम्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे अन्यानि रूपाणि तथा क्लीबलिङ्गे रूपाणि साधितानि। जिज्ञासूनां छात्राणां कृते अयं भागः उपकाराय भवेत्।

इदम्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे अन्यानि रूपाणि -

इदम् औ इत्यत्र त्यदादीनामः इति सूत्रेण त्यदाद्यत्वे, पररूपे इद औ इति भवति। ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रेण टापि, अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे इदा औ इति जाते दश्च इति सूत्रेण दकारस्य मकारे, औङ आपः इति सूत्रेण औकारस्य स्थाने शी-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे इमा ई इति जाते, आद्गुणः इति सूत्रेण आकार-ईकारयोः स्थाने गुणे इमे इति रूपम्।

इदम्-शब्दात् जसि अनुबन्धलोपे इदम् अस् इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इमा अस् इति जाते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण प्राप्तः पूर्वसवर्णदीर्घः दीर्घाज्जसि च इति सूत्रेण निषिध्यते। ततः अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च इमाः इति रूपम्।

इदम् अम् इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इमा अम् इति जाते अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे इमाम् इति रूपम्।

इदम् अस् (शस्) इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इमा अस् इति जाते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे इमाः इति रूपम्।

इदम् आ (टा) इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे, अजाद्यतष्टाप् इत्यनेन टापि प्रक्रियाकार्ये इदा आ इति जाते अनाप्यकः इति सूत्रेण इदम्-शब्दस्य इद्-भागस्य स्थाने अन्-इति आदेशे अना आ इति भवति। ततः आङि चापः इति सूत्रेण नकारोत्तरस्य आकारस्य स्थाने एकारे अने आ इति जाते, एचोऽयवायावः इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने अयादेशे वर्णमेलने अनया इति रूपम्।

इदम् भ्याम् इत्यत्र त्यदाद्यत्वे पररूपे इद भ्याम् इति जाते, अजाद्यतष्टाप् इत्यनेन टापि प्रक्रियाकार्ये इदा भ्याम् इति जाते हलि लोपः इति सूत्रेण इद्-भागस्य लोपे आभ्याम् इति रूपम्।

इदम् भिस् इत्यत्रापि पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इदा भिस् इति जाते हलि लोपः इति सूत्रेण इद्-भागस्य लोपे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च आभिः इति रूपम्।

इदम्-शब्दात् ङेप्रत्यये अनुबन्धलोपे इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे, टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे च इदा ए जाते इदम् इति शब्दस्य सर्वादिगणे पाठात् एकदेशविकृतन्यायेन इदा इत्यस्यापि सर्वनामसंज्ञायां सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने स्याट् इति आगमे तस्य टित्वात् आद्यावयवे अनुबन्धलोपे, आपः ह्रस्वे च इद स्या ए इति जाते वृद्धिरेचि इति सूत्रेण वृद्धौ इद स्यै इति जाते, हलि लोपः इति सूत्रेण इद्-भागस्य लोपे वर्णमेलने अस्यै इति रूपम्।

इदम् अस् (ङसि) इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इदा अस् इति जाते, पूर्ववत् सर्वनामसंज्ञायां कृतायां, स्याडागमे, आपः ह्रस्वे च कृते इद स्या अस् इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे इद स्यास् इति जाते, हलि लोपः इत्यनेन इद्भागस्य लोपे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते वर्णमेलने अस्याः इति रूपम्।

इदम् ओस् इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इदा ओस् इति जाते, अनाप्यकः इति सूत्रेण इद्-भागस्य स्थाने अनादेशे अन् आ ओस् इति जाते आङि चापः इति सूत्रेण आपः एकारे अने ओस् इति जाते, एचोऽयवायावः इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने अयादेशे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते अनयोः इति रूपम्।

इदम् आम् इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इदा आम् इति जाते सर्वनामसंज्ञायाम् आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रेण सुडागमे अनुबन्धलोपे इदा स् आम् इति जाते, साम् इति हलादौ प्रत्यये परे सति हलि लोपः इति सूत्रेण इद्-भागस्य लोपे आसाम् इति रूपम्।

इदम् इ (ङि) इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इदा इ जाते ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इति सूत्रेण ङिप्रत्ययस्य स्थाने आम्-इत्यादेशे सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च इति सूत्रेण आमः स्याडागमे अनुबन्धलोपे, आपः ह्रस्वे च इद स्या आम् इति भवति। ततः हलि लोपः इत्यनेन इद्-भागस्य लोपे अ स्या आम् इति जाते, अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे अस्याम् इति रूपम्।

इदम् सु (सुप्) इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इदा सु इति जाते, हलादौ सुप्प्रत्यये परे सति हलि लोपः इति सूत्रेण इद्-भागस्य लोपे आसु इति रूपं सिद्धम्।

स्त्रीलिङ्गे इदम्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीयायाम्	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीयायाम्	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थ्याम्	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चम्याम्	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठ्याम्	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तम्याम्	अस्याम्	अनयोः	आसु

क्लीबलिङ्गे इदम्-शब्दस्य रूपाणि

क्लीबलिङ्गे इदम्-शब्दात् सुप्रत्यये स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण सुप्रत्ययस्य लोपे इदम् इति रूपम्।

इदम् औ इति स्थिते त्यदाद्यत्वे, पररूपे च कृते इद औ इति स्थितिः भवति। ततः नपुंसकाच्च इति सूत्रेण औ-इत्यस्य स्थाने अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया शी इति सर्वादेशे अनुबन्धलोपे इद ई

इति भवति। ततः आद्गुणः इति सूत्रेण गुणे एकारे, दश्च इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने मकारे इमे इति रूपम्।

इदम् अस् (जस्) इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये इद अस् इति जाते, जश्शसोः शिः इति सूत्रेण जसः स्थाने शि-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे इद इ इति भवति। ततः मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषाबलात् नपुंसकस्य झलचः इत्यनेन इदः अन्त्यात् अचः परं नुमागमे अनुबन्धलोपे इद न् इ इति जाते, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधाया दीर्घे इदान् इ इति भवति। ततः दश्च इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने मकारे इमानि इति रूपम्।

द्वितीयाविभक्तौ अपि एवमेव रूपाणि भवन्ति। अन्यत्र इदम्-शब्दस्य पुंलिङ्गे यथा रूपसिद्धिः तथैव भवति।

क्लीबलिङ्गे इदम्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीयायाम्	इदम्	इमे	इमानि
अन्यानि रूपाणि पुंलिङ्गवत्			

पाठगतप्रश्नाः-१

१. इदमो मः इति कस्यापवादः?

२. अतो गुणे इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

३. इदमः दकारस्य स्थाने मकारविधायकं सूत्रं किम्? तस्य अर्थं लिखत।

४. अनाप्यकः इति सूत्रे आप् इत्यनेन कस्य ग्रहणम्?

५. अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा कुत्र न प्रवर्तते?

६. आद्यन्तवदेकस्मिन् इत्यस्य एकं फलं लिखत।

७. आद्यन्तशब्दाभ्यां किम् अवगम्यते?

८. यः सौ इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

राजन्-शब्दः

राजृ दीप्तौ इति अत्र धातुः। राजते दीप्यते इति अर्थे राज्धातोः कनिन्प्रत्यये राजन् इति शब्दः निष्पद्यते। राजन्शब्दस्य अर्थः नृपः। राजन्-शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे राजन् स् इति स्थिते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् (६.१.६८) इति सूत्रेण सुलोपः, सर्वनामस्थाने

चाऽसम्बुद्धौ (६.४.८) इति सूत्रेण उपधादीर्घश्च युगपत् प्राप्नोति। तत्र परत्वात् उपधादीर्घे राजान् स् ति जाते ततः सुलोपे राजान् इति भवति। ततः न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नकारस्य लोपे राजा इति रूपं निष्पद्यते।

राजन् औ इति स्थिते सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधादीर्घे वर्णमेलने राजानौ इति रूपम्।

राजन्-शब्दात् जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे राजन् अस् इति स्थिते सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधादीर्घे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते राजानः इति रूपम्।

राजन्-शब्दात् सम्बोधनैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे राजन् स् इति स्थिते एकवचनं सम्बुद्धिः इति सूत्रेण सु-इत्यस्य सम्बुद्धिसंज्ञायां सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधायाः दीर्घः न भवति। ततः हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारस्य लोपे राजन् इति स्थितिः आयाति। अत्र नकारः पदान्ते तिष्ठति। तस्मात् सः नकारः प्रातिपदिकान्तः भवति। तेन च न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नलोपः प्राप्नोति। तत्तु अनिष्टम्। अतः तस्य निषेधकरणाय अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.१०] न ङिसम्बुद्ध्योः। (८.२.८)

सूत्रार्थः – नस्य लोपः न ङौ सम्बुद्धौ च।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण नकारलोपस्य निषेधः क्रियते। अतः निषेधसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे न, ङिसम्बुद्ध्योः चेति पदद्वयं वर्तते। तत्र न इति अव्ययं पदम्। ङिसम्बुद्ध्योः इति सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रात् न इति लुप्तषष्ठीकं पदम्, लोपः इति प्रथमान्तं च पदम् अनुवर्तते। ङिसम्बुद्ध्योः इत्यत्र इतरेतरद्वन्द्वसमासः। ङिश्च सम्बुद्धिश्च इति विग्रहे ङिसम्बुद्धी इति रूपं, तयोः ङिसम्बुद्ध्योः इति। सूत्रार्थो भवति ङिप्रत्यये सम्बुद्धिसंज्ञके प्रत्यये च परे नकारस्य लोपः न भवति इति।

उदाहरणम् – ङौ परे इत्यस्य उदाहरणं वेदे एव प्राप्यते। एतस्य उदाहरणं तावत् परमे व्योमन् इति। अत्र प्रत्ययलक्षणेन ङिप्रत्ययं परं स्वीकृत्य तस्मिन् परे सति व्योमन् इत्यत्र नकारस्य लोपः प्रस्तुतसूत्रेण निषिध्यते।

सम्बुद्धौ परे इत्यस्य उदाहरणं तावत् हे राजन् इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - राजन् इति स्थिते सम्बुद्धिसंज्ञकः सुप्रत्ययः यद्यपि लुप्तः, तथापि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् इति सूत्रेण सम्बुद्धिसंज्ञकः सुप्रत्ययः परम् अस्ति इति मत्वा तस्मिन् परे सति नकारस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण लोपे प्राप्ते प्रस्तुतसूत्रेण निषेधे राजन् इत्येव रूपं भवति।

राजन्-शब्दात् अम्प्रत्यये सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधादीर्घे वर्णसम्मेलने राजानम् इति रूपम्।

राजन्-शब्दात् शसि अनुबन्धलोपे राजन् अस् इति स्थिते यचि भम् इति सूत्रेण अजादौ प्रत्यये परे राजन्-इत्यस्य भसंज्ञायाम् अल्लोपोऽनः इति सूत्रेण अन्-भागस्य (राज् अन्) अकारस्य लोपे राज् न् अस् इति जाते स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण नकारस्य श्चुत्वे ञकारे राज् ञ् अस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते वर्णमेलने राज्ञः इति रूपम्।

राजन्शब्दात् टाप्रत्यये अनुबन्धलोपे राजन् आ इति स्थिते पूर्ववत् राजन् इत्यस्य भसंज्ञायाम् अल्लोपोऽनः इति सूत्रेण अनः अकारस्य लोपे राज् न् आ इति जाते, स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण नकारस्य श्चुत्वे ञकारे वर्णमेलने राज्ञा इति रूपम्।

राजन् भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण राजन् इत्यस्य पदसंज्ञा भवति। ततः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन नकारस्य लोपः भवति। तेन राज भ्याम् इति स्थितिः भवति। अस्यां स्थितौ सुपि च इति सूत्रेण अदन्तस्य अङ्गस्य दीर्घः प्राप्नोति। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.११] नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। (८.२.२)

सूत्रार्थः – सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपः असिद्धः, नान्यत्र।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं नियमसूत्रम्। सिद्धे सति आरभ्यमाणो विधिः नियमविधिः भवति। अस्मिन् सूत्रे नलोपः, सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु, कृति चेति पदत्रयं वर्तते। नलोपः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु इति सप्तमीबहुवचनान्तं पदम्। कृति इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रात् असिद्धम् इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। नलोपः इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषसमासः। नस्य लोपः इति अत्र विग्रहवाक्यम्। सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु इत्यत्र द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषसमासः। सुप् च स्वरश्च संज्ञा च तुक् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे सुप्स्वरसंज्ञातुकः इति रूपम्। सुप्स्वरसंज्ञातुकां विधयः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधयः इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। तेषु सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु इति। कृति इति तुक् इत्यनेन सह एव अन्वेति, अन्यत्र असम्भवात्। सूत्रार्थो भवति सुब्विधौ, स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपः असिद्धः भवति, अन्यत्र न इति सूत्रार्थः। पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रेण एव असिद्धस्य सिद्धौ सूत्रमिदं नियमयति सुबादिविधौ एव नलोपः असिद्धः, अन्यत्र न इति।

उदाहरणम् –

सुब्विधिः – सुबाश्रयविधौ नलोपः असिद्धः भवति। अयं सुबाश्रयविधिः द्विविधः भवति – सुपः स्थाने विधिः, सुपि परे विधिः चेति। आदौ राजभिरिति उदाहरणम्। द्वितीयस्य तु राजभ्याम्, राजभ्यः इत्यादीनि उदाहरणानि।

संज्ञाविधिः – दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ चेत्यादीनि इह उदाहरणानि।

कृति तुग्विधिः – कृति परतः यः तुक् तस्मिन् विधेये नलोपः असिद्धः भवति। वृत्रहभ्यां वृत्रहभिः चेत्यादीनि इह उदाहरणानि।

सूत्रार्थसमन्वयः - सुब्विधौ नलोपः असिद्धः इति नियमकरणात् राज भ्याम् इत्यत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण विहितः नलोपः असिद्धः भवति। तेन सुपि च इति सूत्रेण दीर्घः न प्रवर्तते। सुपि च इति विधिः सुब्विधिः वर्तते। तेन नकारस्य यद्यपि लोपः जातः, तथापि प्रस्तुतसूत्रबलात् तस्य असिद्धत्वात् सुपि च इति सूत्रं नकारमेव पश्यति। तेन अङ्गस्य अदन्तत्वाभावात् सुपि च इति सूत्रेण दीर्घः न प्रवर्तते। अतः राजभ्याम् इत्येव रूपम्।

सूत्रेण अनेन नियमकरणात् राजाश्वः इत्यत्र नलोपः असिद्धः न भवति। तथाहि अत्र राज्ञः अश्वः इति विग्रहे राजन् अश्व इति जाते नकारस्य लोपे राज अश्व इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घे राजाश्व इति जाते ततः सुबुत्पत्तौ राजाश्वः इति रूपम्। सवर्णदीर्घविधेः सुब्विधौ अनन्तर्भावात् तस्मिन् कर्तव्ये नलोपः असिद्धः न भवति। तेन सवर्णदीर्घः भवत्येव।

पाठगतप्रश्नाः-२

९. राजन् स् इति स्थिते किं सूत्रम् आदौ प्रवर्तते?
१०. सम्बोधने राजन् इत्यत्र नलोपः कुतः न?
११. न ङिसम्बुद्ध्योः इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।
१२. राज भ्याम् इत्यवस्थायां सुपि च इति सूत्रं कुतो न प्रवर्तते?
१३. नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।
१४. राजन्-शब्दस्य सप्तम्येकवचने रूपद्वयं किम्?
१५. नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति इति सूत्रे नियमकरणात् किं न भवति?

मघवत्-शब्दः

मह पूजायाम् इति अत्र धातुः। मह्यते पूज्यते इत्यर्थे कनिन्प्रत्यये प्रक्रियाकार्ये मघवन् इति शब्दः निष्पद्यते। अर्थात् मघवन्-शब्दस्य अर्थः भवति पूज्यः इति। इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः। वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः इति अमरकोशवचनात् मघवन्-शब्दः इन्द्रवाचकः।

[१६.१२] मघवा बहुलम्। (६.४.१२८)

सूत्रार्थः – मघवन्-शब्दस्य वा तृ इति अन्तादेशः।

सूत्रव्याख्या - सूत्रेणानेन तृ इति अन्तादेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। मघवा इत्यत्र षष्ठ्यर्थे प्रथमा विभक्तिः। बहुलम् इत्यपि प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अर्वणस्त्रसावनञः इति सूत्रात् तृ इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। वस्तुतः अत्र प्रथमाविभक्तेः लुक् विहितः।

तृ इत्यत्र ऋकारः अनुनासिकः। तस्मात् उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण तस्य इत्संज्ञा भवति। सूत्रार्थो भवति मघवन्-शब्दस्य स्थाने विकल्पेन तृ इति अन्तादेशः भवति इति।

अयम् आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया मघवन्-शब्दस्य नकारस्य स्थाने भवति। अयम् आदेशः अनेकाल् भवति। तेन यद्यपि अनेकाल्शित्सर्वस्य इति सूत्रेण सम्पूर्णस्य मघवन्-शब्दस्य स्थाने प्राप्नोति तथापि नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति परिभाषाबलात् सर्वादेशः न भवति। परिभाषायाः अर्थस्तावत् अनुबन्धेन युक्तं किमपि अनेकाल् न भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – मघवन्-शब्दस्य नकारस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण विकल्पेन तृ इति अन्तादेशे अनुबन्धलोपे मघवत् इति शब्दः निष्पद्यते। अर्थात् यस्मिन् पक्षे तृ-इति अन्तादेशः न भवति तस्मिन् पक्षे मघवन् इति शब्दः। यस्मिन् च पक्षे तृ-इति अन्तादेशः भवति तस्मिन् पक्षे मघवत् इति शब्दः।

मघवत्-शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे मघवत् स् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१६.१३] उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः। (७.१.७०)

सूत्रार्थः – अधातोः उगितः नलोपिनः अञ्चतेः च नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

सूत्रव्याख्या - सूत्रेण अनेन नुम् इति आगमः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे उगिदचाम्, सर्वनामस्थाने, अधातोः चेति त्रीणि पदानि सन्ति। उगिदचाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। सर्वनामस्थाने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अधातोः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। इदितो नुम् धातोः इति सूत्रात् नुम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अत्र अनुवर्तते। उगिदचाम् इत्यत्र बहुव्रीहिगर्भेतरेतरद्वन्द्वसमासः। उक् इत् येषां ते उगितः इति बहुव्रीहिसमासः। उगितश्च अच् च उगिदचः, तेषाम् उगिदचाम् इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। सूत्रार्थः भवति सर्वनामस्थाने (सु, औ, जस्, अम्, औट्) परे अधातोः उगितः (उ, ऋ, ऌ चेति इत् यस्य) नलोपिनः अञ्चुधातोः स्थाने नुमागमः भवति इति।

सूत्रे अच् शब्देन अच्प्रत्याहारः न स्वीकर्तव्यः। अत्र अच्पदेन नकारलोपी अञ्चु गतिपूजनयोः इति धातुः स्वीक्रियते। अधातोः इति उगितामेव विशेषणं, न तु अञ्चुधातोः। यतो हि अञ्चु इति धातुः। धातोः अधातुः विशेषणं न भवति।

यस्य शब्दस्य उकारः, ऋकारः, ऌकारः वा इत्संज्ञकः, किञ्च स शब्दः धातुसंज्ञकः न भवति चेत् तस्य शब्दस्य स्थाने तथा नलोपिनः अञ्चुधातोः स्थाने नुम् इति आगमः भवति। नुमः मकारः हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञकः। उकारश्च उच्चारणार्थः। तेन नकारमात्रम् अवशिष्यते। अयं च आगमः मित्। तस्मात् मिदचोऽन्त्यात्परः इति सूत्रेण अयम् आगमः अन्त्यात् अचः पर एव भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः - मघवत् स् इति स्थितिः। अत्र मघवत् इति उगित् वर्तते। यतः अत्र नकारस्य स्थाने मघवा बहुलम् इति सूत्रेण तृ इति आदेशः जातः। तृ इत्यत्र ऋकार इत्संज्ञकः। ऋकारश्च उक्प्रत्याहारे अन्तर्भवति। सुप्रत्ययः सुडनपुंसकस्य इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञकः। तस्मिन् सर्वनामस्थानसंज्ञके सुप्रत्यये परे मघवत्-शब्दस्य प्रस्तुतेन सूत्रेण नुमागमः अन्त्यात् अचः परः भवति। तेन मघव न् त् स् इति भवति। ततः हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण अपृक्तसंज्ञकस्य

सकारस्य लोपे मघवन् त् इति भवति। ततः संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण तकारस्य लोपे मघवन् इति जाते प्रत्ययलक्षणेन सुप्रत्ययः परम् अस्ति इति मत्वा सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण मघवन् इत्यत्र उपधादीर्घे मघवान् इति रूपं सिद्धम्।

मघवत्-शब्दस्य प्रथमाद्विवचनविवक्षायाम् औप्रत्यये मघवत् औ इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे मघव न् त् औ इति जाते नश्चापदान्तस्य झलि इति सूत्रेण नकारस्य अनुस्वारे मघवं त् औ इति जाते, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रेण अनुस्वारस्य परसवर्णे नकारे मघवन्तौ इति रूपं सिद्धम्।

मघवत्-शब्दस्य सम्बोधनैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे मघवत् स् इति जाते उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे मघवन् त् स् इति जाते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण अपृक्तसंज्ञकस्य सकारस्य लोपे मघवन् त् इति जाते संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण संयोगान्ते स्थितस्य तकारस्य लोपे मघवन् इति भवति। ततः सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधायाः दीर्घः न भवति, सूत्रे असम्बुद्धौ इति निर्देशात्। अत्र च सुप्रत्ययः सम्बुद्धिसंज्ञकः अस्ति, एकवचनं सम्बुद्धिः इति सूत्रबलात्। तेन मघवन् इति रूपम्।

मघवत्-शब्दस्य तृतीयाद्विवचनविवक्षायां भ्याम्प्रत्यये मघवत् भ्याम् इति स्थिते झलां जशोऽन्ते इति सूत्रे तकारस्य जश्त्वे दकारे मघवद्भ्याम् इति रूपम्। भ्यस्प्रत्यये परे अपि अनेनैव सूत्रेण तकारस्य दकारः भवति।

मघवत्-शब्दात् सुपि अनुबन्धलोपे मघवत् सु इति जाते वर्णसम्मेलने मघवत्सु इति रूपम्।

मघवा बहुलम् इति सूत्रेण यः तृ-इति आदेशः विकल्पेन विहितः, तस्य अभावपक्षे सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे राजन्शब्दवत् रूपाणि भवन्ति इति।

मघवन्-शब्दस्य द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे मघवन् अस् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१६.१४] श्वयुवमघोनामतद्धिते (६.४.१३३)

सूत्रार्थः – अन्नन्तानां भानाम् एषाम् अतद्धिते सम्प्रसारणम्।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण सम्प्रसारणं विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रे अस्मिन् श्वयुवमघोनाम्, अतद्धिते चेति पदद्वयं वर्तते। अल्लोपोऽनः इति सूत्रात् अनः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् अनाम् इति वचनविपरिणामेन अन्वेति। भस्य इति सूत्रम् अधिकृतम्। तस्य च वचनविपरिणामेन भानाम् इति भवति। वसोः सम्प्रसारणम् इति सूत्रात् सम्प्रसारणम् इति प्रथमैकवचनान्तं विधेयं पदम् अनुवर्तते। श्वा च युवा च मघवा च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे श्वयुवमघवानः इति रूपं, तेषां श्वयुवमघोनाम् इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। न तद्धितः अतद्धितः इति नञ्तत्पुरुषसमासः, तस्मिन् अतद्धिते इति। अतद्धितपदेन तद्धितभिन्नस्य तद्धितसदृशस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं भवति। अनाम् इति भानाम् इत्यस्य विशेषणम्। विशेषणत्वात् तदन्तविधौ अन्नन्तानाम् इति लभ्यते। सूत्रार्थो भवति अन्नन्तानां भसंज्ञकानां श्वन्, युवन्,

मघवन् चेति शब्दानां तद्धितभिन्ने प्रत्यये परे सम्प्रसारणं भवति इति सूत्रार्थः। (नञ् - नञ् द्विविधः – पर्युदासः, प्रसज्यश्चेति। अत्र सूत्रे पर्युदासप्रतिषेधः स्वीकृतः। तद्भिन्नः तत्सदृशः पर्युदासः भवति।)

सूत्रार्थसमन्वयः - मघवन् अस् इति स्थितिः। अत्र मघवन् शब्दः अन्नन्तः अस्ति, यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञकः अपि अस्ति। एतस्मात् शब्दात् परं तद्धितभिन्नः शस्प्रत्ययः अपि अस्ति। अतः प्रस्तुतसूत्रेण मघवन्-शब्दस्य वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे मघ उ अ न् अस् इति जाते सम्प्रसारणाच्च इति सूत्रेण उकार-अकारयोः स्थाने पूर्वरूपे उकारे मघ उ न् अस् इति भवति। ततः आद् गुणः इति सूत्रेण अकार-उकारयोः स्थाने गुणे एकादेशे मघोन् अस् इति जाते वर्णमेलने मघोनस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च मघोनः इति रूपम्।

एवं भसंज्ञास्थले सर्वत्रैव अनेन सूत्रेण सम्प्रसारणं भवति। अन्यत्र भ्यामादिप्रत्ययस्थले राजन्-शब्दवत् नकारस्य न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण लोपः भवति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१६. उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१७. उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रे अच्-इत्यनेन कस्य ग्रहणम्?

१८. मघवा बहुलम् इति सूत्रेण किं विधीयते?

१९. मघोनः इत्यत्र सम्प्रसारणं केन सूत्रेण?

२०. मघवन्-शब्दस्य प्रथमैकवचने रूपद्वयं किम्?

युवन्-शब्दः

यु मिश्रणामिश्रणयोः इति धातोः कनिन्प्रत्यये युवन् इति शब्दः निष्पद्यते। युवन्-शब्दस्य अर्थः युवकः, श्रेष्ठः वेति। सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे अस्य राजन्-शब्दवत् रूपाणि।

राजन् अस् (शस्) इति स्थिते श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सूत्रेण वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे यु उ अन् अस् इति भवति। ततः सम्प्रसारणाच्च इति सूत्रेण उकार-अकारयोः स्थाने पूर्वरूपे यु उन् अस् इति भवति। ततः अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण उकारद्वयस्य स्थाने सवर्णदीर्घे यून् अस् इति स्थितिः आगच्छति। अस्यां स्थितौ श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सूत्रेण पुनः यकारस्य स्थाने सम्प्रसारणे कृते इकारः प्राप्नोति। परन्तु तत् अनिष्टं भवति। अतः अग्रिमं सूत्रम् आगच्छति -

[१६.१५] न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्। (६.१.३७)

सूत्रार्थः – सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात्।

सूत्रव्याख्या -अनेन सूत्रेण सम्प्रसारणं निषिद्ध्यते। अतः निषेधसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे न, सम्प्रसारणे, सम्प्रसारणं चेति त्रीणि पदानि सन्ति। न इति अव्ययपदम्। सम्प्रसारणे इति

सप्तम्येकवचनान्तं पदं, सम्प्रसारणम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अत्र सम्प्रसारणे इति सप्तमीनिर्देशात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषया पूर्वस्य इति पदम् उपतिष्ठते। सूत्रार्थो भवति सम्प्रसारणे कृते पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – यून् अस् इति स्थितौ यकारस्य सम्प्रसारणे प्राप्ते अनेन सूत्रेण तन्निषिध्यते। यतो हि युवन् अस् इति स्थिते वकारस्य पूर्वं सम्प्रसारणं विहितम्। एकवारं सम्प्रसारणरूपं कार्यं कृतम्। तस्मात् पुनः पूर्वस्य यणः यकारस्य सम्प्रसारणं प्रस्तुतसूत्रेण निषिद्ध्यते। तेन वर्णमेलने यूनः इति रूपं सिद्धम्।

विचारः – अधुना शङ्का उत्पद्यते युवन् अस् इति स्थितौ श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सूत्रेण यकारस्यापि सम्प्रसारणं प्राप्नोति, वकारस्यापि। कस्य पूर्वं सम्प्रसारणं विधेयं, कस्य वा परम् इति निर्दिष्टं नास्ति। तस्मात् पूर्वं यकारस्य सम्प्रसारणं क्रियताम्, ततः परस्य वकारस्य। तेन न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् इति सूत्रेण निषेधः अपि न कर्तव्यः भवति। एतस्य समाधानरूपेण उच्यते यदि आदौ पूर्वस्य सम्प्रसारणं क्रियते पश्चात् परस्य तदा सूत्रमिदं व्यर्थं भवति। यतो हि सूत्रस्य अस्य अर्थः भवति सम्प्रसारणे कृते पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न भवति इति। परन्तु आदौ पूर्वस्य एव यणः सम्प्रसारणे कृते कथं सूत्रमिदं प्रवर्तेत? तस्मात् सूत्रमिदं ज्ञापयति यत् आदौ परस्य यण एव सम्प्रसारणं भवति इति। एवं नियमे कृते परस्य यणः सम्प्रसारणे कृते ततः पूर्वस्य प्राप्तं सम्प्रसारणं प्रस्तुतसूत्रेण निषिद्ध्यते।

पथिन्-शब्दः

पतन्ति गच्छन्ति जना यत्र स इत्यर्थे पत् इति धातोः पतस्थश्च (उ० ४-१२ सू०) इति इनिप्रत्यये तकारस्य च थकारादेशे पथिन् इति शब्दः निष्पद्यते। पथिन्-शब्दस्य अर्थः मार्गः इति। तथाहि उच्यते अमरकोशे भूमिवर्गे "अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः" इति। (श्लोकः - १४)।

पथिन्-शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे पथिन् स् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.१६] पथिमथ्यृभुक्षामात् (७.१.८५)

सूत्रार्थः – एषाम् आकारः अन्तादेशः स्यात् सौ परे।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण आकाररूपः अन्तादेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे पथिमथ्यृभुक्षाम्, आत् चेति पदद्वयं वर्तते। पथिमथ्यृभुक्षाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। आत् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सावनडुहः इति सूत्रात् सौ इति सप्तम्यन्तं पदम् अत्र अनुवर्तते। पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यत्र इतरेतरद्वन्द्वसमासः। पन्थाश्च मन्थाश्च ऋभुक्षाश्चेति विग्रहे पथिमथ्यृभुक्षाणः इति रूपं, तेषां पथिमथ्यृभुक्षाम् इति। सूत्रार्थो भवति सुप्रत्यये परे सति पूर्वस्य पथिन्, मथिन् तथा ऋभुक्षिन् शब्दस्य आकाररूपः अन्तादेशः भवति इति। अयं यः अन्तादेशः सः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य अलः नकारस्य स्थाने एव भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – पथिन् स् इति जाते सुप्रत्यये परे सति पूर्वस्य पथिन्-शब्दस्य यः अन्त्यः अल् तस्य स्थाने आकारे पथि आ स् इति भवति। ततः अग्रिमं सूत्रम् आरभ्यते –

[१६.१७] इतोऽत् सर्वनामस्थाने (७.१.८६)

सूत्रार्थः – पथ्यादेः इकारस्य अकारः स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण अकाररूपः आदेशः विधीयते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे इतः, अत्, सर्वनामस्थाने चेति त्रीणि पदानि सन्ति। इतः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अत् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सर्वनामस्थाने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। पथिमथ्यृभुक्षामात् इति सूत्रात् पथिमथ्यृभुक्षाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे पथिन्, पथिन्, ऋभुक्षिन् चेति त्रयाणां शब्दानाम् इकारस्य स्थाने अत् इति आदेशः भवति इति। अस्मिन् सूत्रे इतः, अत् च उभयत्रापि तपरकरणं मुखसुखार्थम्।

उदाहरणम् – पथि आ स् इति स्थितिः। अत्र स् (सु) सर्वनामस्थानसंज्ञकः। तस्मिन् परे सति पथिन्-शब्दावयवस्य इकारस्य प्रस्तुतसूत्रेण ह्रस्वः अकारः आदिश्यते। तेन पथ् अ आ स् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.१८] थो न्थः (७.१.८७)

सूत्रार्थः – पथिमथोः थस्य न्थादेशः सर्वनामस्थाने।

सूत्रव्याख्या - सूत्रेण अनेन न्थ इति आदेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अत्र थः, न्थः चेति पदद्वयम्। थः इत्यत्र षष्ठ्येकवचनम्। न्थः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अत्र अकारः उच्चारणार्थः। पथिमथ्यृभुक्षामात् इति सूत्रात् पथिमथिग्रहणम् अनुवर्तते। ऋभुक्षिग्रहणम् अत्र न सम्भवति, तत्र थकारस्य अभावात्। इतोऽत्सर्वनामस्थाने इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति पथिन्-शब्दस्य मथिन्-शब्दस्य च थस्य न्थ इति आदेशः भवति सर्वनामस्थाने परे इति। न्थ इत्यत्र अकारः उच्चारणार्थः।

सूत्रार्थसमन्वयः –पथ् अ आ स् इति स्थितिः। अत्र सर्वनामस्थानसंज्ञकः सुप्रत्ययः (स्) परम् अस्ति। तस्मिन् परे सति प्रस्तुतसूत्रेण पथिन्-शब्दावयवस्य थकारस्य न्थ् इति आदेशे पन्थ् अ आ स् इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण अकार-आकारयोः स्थाने आकाररूपदीर्घैकादेशे पन्थास् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे च पन्थाः इति रूपम्।

पथिन्-शब्दात् द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे पथिन् अस् इति स्थितिः। अत्र शस्प्रत्ययः सर्वनामस्थानसंज्ञकः नास्ति। तस्मात् तस्मिन् परे इतोऽत्सर्वनामस्थाने, सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ चेति सूत्रद्वयं न प्रवर्तते। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.१९] भस्य टेर्लोपः। (७.१.८८)

सूत्रार्थः – भस्य पथ्यादेः टेः लोपः।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण टेर्लोपः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे भस्य, टेः, लोपः चेति पदद्वयं वर्तते। भस्य, टेः चेति पदद्वयं षष्ठ्येकवचनान्तम्। लोपः इति प्रथमैकवचनान्तम्। पथिमथ्यृभुक्षामात् इति सूत्रात् पथिमथ्यृभुक्षाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति भसंज्ञकस्य पथिन्-शब्दस्य, मथिन्-शब्दस्य तथा ऋभुक्षिन्-शब्दस्य टेः लोपः भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – पथिन् अस् इति स्थितिः। अत्र यचि भम् इति सूत्रेण पथिन्-शब्दः भसंज्ञकः। तस्मात् प्रस्तुतसूत्रेण पथिन् इत्यत्र टिभागस्य इन्-इत्यस्य लोपे पथ् अस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते पथः इति रूपम्।

भ्याम् इत्यादिषु यत्र स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण पदसंज्ञा भवति तत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नकारस्य लोपः भवति।

पाठगतप्रश्नाः-४

२१. न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२२. न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् इत्यनेन किं ज्ञाप्यते?

२३. पथिन् इत्यत्र इकारस्य आकारः केन सूत्रेण विधीयते?

२४. इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यस्य अर्थं लिखत।

२५. कदा पथिन्-शब्दस्य थकारस्य स्थाने न्थ् इति आदेशः भवति?

२६. भस्य टेर्लोपः इति सूत्रस्य एकमुदाहरणं लिखत।

पञ्चन्-शब्दः

पञ्चन्-शब्दः नकारान्तः सङ्ख्यावाचकः नित्यबहुवचनान्तश्च। तेन एकवचने द्विवचने च अस्य शब्दस्य रूपाणि न प्राप्यन्ते। त्रिषु अपि लिङ्गेषु अस्य समानमेव रूपं भवति।

पञ्चन्-शब्दात् प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे पञ्चन् अस् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.२०] ष्णान्ता षट्। (१.१.२४)

सूत्रार्थः – षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण षट्-संज्ञा विधीयते। अतः संज्ञासूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे ष्णान्ता, षट् चेति पदद्वयं वर्तते। पदद्वयम् अपि प्रथमैकवचनान्तम्। बहुगणवतुडति संख्या इति सूत्रात् सङ्ख्या इति प्रथमान्तं पदम् अत्र अनुवर्तते। ष्णान्ता इत्यत्र द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः। ष् च नश्च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे ष्णौ इति रूपम्। नकारोत्तरम् अकारः उच्चारणार्थः अत्र। ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण

नकारस्य णकारः अत्र। ष्णौ अन्तौ यस्याः सा इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे ष्णान्ता इति रूपम्। सूत्रार्थो भवति षकारान्ता नकारान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - पञ्चन् इति शब्दः सङ्ख्यावाचकः, नकारान्तश्च। तस्मात् अनेन सूत्रेण अस्य पञ्चन्-शब्दस्य षट्संज्ञा भवति।

षट्संज्ञावशात् पञ्चन् अस् इत्यत्र पञ्चन्-शब्दस्य षट्संज्ञावशात् षड्भ्यो लुक् इति सूत्रेण जस्प्रत्ययस्य लुक् भवति। ततः न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नकारस्य लोपे पञ्च इति रूपम्।

एवं भिसादिप्रत्यये परे पञ्चन्-शब्दस्य स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण पदसंज्ञा भवति। ततः न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण लोपः भवति।

पञ्चन्-शब्दात् षष्ठीबहुवचनविवक्षायाम् आम्प्रत्यये पञ्चन् आम् इति स्थिते पञ्चन्-शब्दस्य षट्संज्ञावशात् षट्चतुर्भ्यश्च इति सूत्रेण आमः नुडागमः भवति। नुटि न् इत्येव अवशिष्यते। नुट् इति आगमः टित् भवति। तस्मात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया आमः आद्यावयवः भवति। तेन पञ्चन् न् आम् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.२१] नोपधायाः। (६.४.७)

सूत्रार्थः – नान्तस्य उपधायाः दीर्घः नामि।

सूत्रव्याख्या -अनेन सूत्रेण दीर्घः विधीयते। अतः षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे न, उपधायाः चेति पदद्वयम् अस्ति। न इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अत्र षष्ठीविभक्तेः लुक् विहितः। उपधायाः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति सूत्रात् दीर्घः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। नामि इति सूत्रात् नामि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। अङ्गस्य इति सम्पूर्णं सूत्रम् अधिकृतम्। न इति अङ्गस्य इत्यत्र विशेषणरूपेण अन्वेति। तस्मात् येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधौ नान्तस्य इति लभ्यते। सूत्रार्थो भवति नान्तस्य अङ्गस्य उपधायाः दीर्घः भवति नामि परे इति।

सूत्रार्थसमन्वयः– पञ्चन् नाम् इति स्थितौ पञ्चन् इति नान्तम् अङ्गं वर्तते। तस्मात् परं नाम् इति वर्तते। अतः नामि परे प्रस्तुतसूत्रेण उपधायाः चकारोत्तरस्य अकारस्य दीर्घे पञ्चान् नाम् इति जाते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण पञ्चान् इत्यस्य पदसंज्ञायां न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नकारस्य लोपे पञ्चानाम् इति रूपं सिद्धम्।

विशेषः- पञ्चन् नाम् इत्यत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८.२.७) इति सूत्रेण अपि नकारस्य लोपः प्राप्नोति। परन्तु तदा पूर्वत्रासिद्धम् इति परिभाषाबलात् नामि (६.४.३) इति सूत्रदृष्ट्या न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रम् असिद्धं भवति। तस्य असिद्धत्वात् नामि इति सूत्रेण दीर्घः न भवति। तस्मात् नोपधायाः इति पृथक् सूत्रं विहितम्। तेन दीर्घः विहितः।

अष्टन्-शब्दः

अयं शब्दः नकारान्तः संख्यावाचकः नित्यबहुवचनान्तश्च वर्तते।

अष्टन्-शब्दात् प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे अष्टन् अस् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.२२] अष्टन आ विभक्तौ। (७.२.८४)

सूत्रार्थः – अष्टन्-शब्दस्य आत्वं वा स्यात् हलादौ विभक्तौ।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु विधिसूत्रम् एतत्। अनेन आत्वं विधीयते। अस्मिन् सूत्रे अष्टनः, आ, विभक्तौ चेति पदत्रयं वर्तते। अष्टनः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्, आ इति प्रथमैकवचनान्तं पदं, विभक्तौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। रायो हलि इति सूत्रात् हलि इति सप्तम्यन्तं पदम् अपकृष्यते। तच्च विभक्तौ इत्यस्य विशेषणम्। अतो यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया तदादिविधौ हलादौ विभक्तौ इत्यर्थः लभ्यते। सूत्रार्थो भवति हलादौ विभक्तौ परतः अष्टन्-शब्दस्य आकार आदेशः भवति इति। अयं च आकारः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अष्टन्-शब्दस्य अन्त्यस्य अलः नकारस्य स्थाने भवति।

विशेषः – सूत्रेण अनेन यत् आत्वं विधीयते स विकल्पेन भवति, अष्टनो दीर्घात् इति सूत्रे दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्। तथाहि यदि अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रेण अष्टन आत्वं नित्यं स्यात् तदा सर्वत्र दीर्घस्य प्राप्तौ तस्य व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं व्यर्थं स्यात्। परन्तु सूत्रेण अनेन आत्वस्य वैकल्पिकत्वं स्वीक्रियेत चेत् आत्वाभावपक्षे अष्टभिरित्यस्य व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं सार्थकं भवति। अतः अष्टनो दीर्घात् इति सूत्रे दीर्घग्रहणम् अष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकं भवति।

इदं सूत्रं हलादौ विभक्तौ परत एव प्रवर्तते। जस्प्रत्ययस्य शस्प्रत्ययस्य च अनुबन्धलोपे अस् इति भवति। तेन अयम् अजादिः भवति। अतः सूत्रमिदं न प्रवर्तेत। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१६.२३] अष्टाभ्य औश् (७.१.२१)

सूत्रार्थः – कृताकारात् अष्टनः जश्शसोः औश्।

सूत्रव्याख्या -अनेन सूत्रेण औश् इति आदेशः विधीयते। अतः सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे अष्टाभ्यः, औश् चेति पदद्वयं वर्तते। अष्टाभ्यः इति अष्टाशब्दप्रकृतिकपञ्चम्यन्तं पदम्। अष्टन्-शब्दस्य पञ्चमीबहुवचने अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः चेति रूपद्वयम्। परन्तु अत्र सूत्रे अष्टन्-शब्दस्य पञ्चमीबहुवचने यद् रूपम् अष्टाभ्यः इति तन्न गृह्यते। अष्टा इति शब्दस्य पञ्चमीबहुवचने यद् रूपम् अष्टाभ्यः इति तत् स्वीक्रियते। अष्टा इति शब्दः कृताकारस्य अष्टन्शब्दस्य अनुकरणम्। औश् इति प्रथमान्तं विधेयबोधकं पदम्। जश्शसोः शिः इति सूत्रात् जशशसोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति कृताकाराद् अष्टन्-शब्दात् जश्शसोः औश् इति आदेशः भवति इति।

औश् इत्यत्र औकारमात्रं शिष्यते। अयञ्च आदेशः शित् भवति। तस्मात् अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रेण सम्पूर्णस्य जस्प्रत्ययस्य शस्प्रत्ययस्य च स्थाने भवति।

विचारः – अत्र एका शङ्का उत्पद्यते - अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रेण हलादौ विभक्तौ परतः अष्टन्-शब्दस्य नकारस्य स्थाने आकारः विहितः। जस्प्रत्ययः, शस्प्रत्ययश्च अनुबन्धलोपकरणाद् अनन्तरम् अजादिरेव भवति। तस्मात् अजादौ विभक्तौ परतः अष्टन्-शब्दस्य स्थाने आकाररूपः अन्तादेशः कथमपि न प्राप्नोति। यदि न सम्भवति तदा अष्टाभ्यः औश् इत्यनेन जस्शसोः औश् इति आदेशः कथं स्यादिति प्रश्नः। अस्योत्तरं तावत् – अष्टाभ्यः इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति इति। एतस्य तात्पर्यं तावत् यदि सूत्रकारस्य आकारादेशरहितात् अष्टन्-शब्दात् परयोः जश्शसोः औश्-विधानम् अनुमतं स्यात् तदा अष्टनो दीर्घात्, अष्टन आ विभक्तौ इतिवत् अष्टाभ्यः औश् इत्यत्रापि अष्टाभ्यः औश् इति सूत्रकरणमुचितं स्यात्। तेन एकमात्राया लाघवमपि स्यात्। प्रसिद्धिरस्ति – एकमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः इति। एवम् अष्टाभ्य औश् इति वक्तव्ये सूत्रकारेण कृताकारसहितस्य अष्टाभ्यः इत्यस्य तद् ग्रहणं कृतं तेन ज्ञाप्यते यद् जश्शसोः विषये अपि आत्वं भवति इति।

तेन अयं सिद्धान्तः समायाति यत् जश्शसोः परयोः अष्टन्शब्दस्य आकारान्तादेशविधाने सूत्रं किमपि नास्ति। केवलम् अष्टाभ्यः औश् इति सूत्रे आत्वनिर्देशात् तत्रापि आत्वं भवति इति विज्ञायते।

सूत्रार्थसमन्वयः – अष्टन् अस् (जस्) इति स्थितिः। अत्र अष्टाभ्य औश् इति सूत्रे आत्वनिर्देशात् अष्टन्शब्दस्य स्थाने आकाररूपे अन्तादेशे कृते अष्ट आ अस् इति भवति। ततः अष्टाभ्य औश् इति सूत्रेण जस्प्रत्ययस्य स्थाने औश्-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे अष्ट आ औ इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण अकार-आकारयोः स्थाने दीर्घैकादेशे अष्टा औ इति भवति। ततः वृद्धिरेचि इति सूत्रेण आकार-औकारयोः स्थाने औकाररूपवृद्धौ एकादेशे वर्णमेलने अष्टौ इति रूपं सिद्धम्।

अष्टन्-शब्दात् हलादौ भ्यस्प्रत्यये भिस्प्रत्यये च परे अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रेण नकारस्य स्थाने आकारे सवर्णदीर्घे च कृते अष्टा भ्यस्, अष्टा भिस् इति स्थिते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते वर्णसम्मेलने अष्टाभ्यः, अष्टाभिः चेति यथाक्रमं रूपम्।

अष्टन्-शब्दात् आम्प्रत्यये अष्टन् आम् इति स्थितिः। अष्टन्-शब्दः ष्णान्ता षट् इति सूत्रेण षट्संज्ञकः। तस्मात् षट्चतुर्भ्यश्च इति सूत्रेण आमः नुट्- इति आगमे अनुबन्धलोपे, नुटः टित्त्वात् आमः आद्यावयवे अष्टन् नाम् इति जाते हलादौ नामि परे अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रेण नकारस्य आकारे सवर्णदीर्घे च कृते वर्णसम्मेलने अष्टानाम् इति रूपम्।

अष्टन्-शब्दात् सप्तमीबहुवचनविवक्षायां सुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे अष्टन् सु इति जाते अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रेण नकारस्य आकारे सवर्णदीर्घे च अष्टासु इति रूपम्।

अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रेण आकारविधानस्य वैकल्पिकत्वात् यस्मिन् पक्षे आत्वं न भवति तत्र पञ्चन्-शब्दवत् रूपाणि ज्ञातव्यानि।

आम्प्रत्ययस्थले उभयपक्षे अपि अष्टानाम् इत्येव रूपम्। परन्तु प्रक्रियायां भेदः परिलक्ष्यते।

पाठगतप्रश्नाः-५

२७. षट्संज्ञाविधायकं सूत्रं किम्?

२८. पञ्चानाम् इत्यत्र उपधादीर्घविधायकं सूत्रं किम्?

२९. नोपधायाः इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

३०. अष्टाभ्य औश् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

३१. अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रेण विधीयमानं कार्यं वैकल्पिकमित्यत्र किं ज्ञापकम्?

३२. अष्टाभ्य औश् इति सूत्रे अष्टाभ्यः इति आत्वनिर्देशेन किं ज्ञाप्यते?

पाठसारः

इदम्-शब्दस्य सन्निकृष्टं वस्तुनं बोधयितुं व्यवहारः भवति। अस्य शब्दस्य आलोचनाकाले केचन विषयाः दृक्पथमायान्ति। तथाहि सुप्रत्यये परे इदमः मकारस्य स्थाने त्यदादीनामः इति अकारः यथा न स्यात् तदर्थं मकार एव आदिष्टः भवति। ततः इदमः इद्भागस्य स्थाने अय् इति आदेशः भवति। औ इत्यारभ्य शस् प्रत्ययं यावत् कोऽपि प्रत्ययः परं तिष्ठति चेत् इदमः दकारस्य स्थाने म इति आदेशः भवति। आपि विभक्तौ परे (टा इत्यारभ्य सुप्प्रत्ययं यावत्) इदमः इद्भागस्य स्थाने अन् इति आदेशः भवति। परन्तु हलादौ आपि परे इदमः इद्भागस्य लोपः भवति। किञ्च, इदम्-शब्दात् परं भिसः स्थाने ऐसादेशः न भवति इति चेति विषयाः ज्ञायन्ते।

राजन्-शब्दात् प्रथमैकवचने सुप्रत्यये परे सति सकारस्य लोपः भवति। नकारस्यापि न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण लोपः भवति। परन्तु सम्बोधनैकवचने सुप्रत्यये परे सति सुप्रत्ययस्य लोपे नकारस्य लोपः न भवति, न ङिसम्बुद्ध्योः इति सूत्रेण निषेधात्। किञ्च, राजन् भिस् इत्यत्र नलोपः यद्यपि पूर्वत्रासिद्धम् इत्यनेन असिद्धः भवति, तथापि नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति इति सूत्रेण तस्य असिद्धत्वस्य निषेधः भवति। राजभिः इत्यत्र सुपि च इति सूत्रं न प्रवर्तते।

मघवन्-शब्दस्य नकारस्य स्थाने विकल्पेन तृ इति अन्तादेशः भवति। तेन शब्दद्वयं भवति – मघवन्, मघवत् चेति। यस्मिन् पक्षे तृ इति अन्तादेशः भवति तत्र पक्षे निष्पन्नः मघवत्-शब्दः उगित् भवति। तेन उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे नुमागमः भवति। यस्मिन् पक्षे तृ इति आदेशः न भवति, तस्मिन् पक्षे मघवन् इति शब्दः उगित् न भवति। तेन नुमागमः न भवति। तत्र मघवा इति रूपम्। उभयत्रापि सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधाया दीर्घः भवति। तृत्वपक्षे भ्यामादिप्रत्ययस्थले झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण तकारस्य स्थाने जश्त्वं विधीयते। तृत्वाभावपक्षे

भसंज्ञास्थले तु वकारस्य स्थाने श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सूत्रेण सम्प्रसारणं भवति। भ्यामादिप्रत्ययस्थले तु न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नकारस्य लोपः भवति।

युवन्-शब्दस्य आलोचनावेलायाम् अनेकत्र सम्प्रसारणे प्राप्ते अन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं भवति। ततः न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् इति सूत्रेण पूर्वस्य प्राप्तं सम्प्रसारणं निषिद्ध्यते इति सिद्धान्तः आगतः।

पथिन्-शब्दस्य विचारावसरे दृष्टं यत् सुप्रत्यये परे सति पथिन्-शब्दस्य नकारस्य स्थाने आकाररूपः अन्तादेशः विहितः। सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे पथिन्-शब्दस्य इकारस्य स्थाने अकाररूपः अन्तादेशः विहितः, थकारस्य स्थाने न्थ् इति आदेशः च विहितः। भसंज्ञास्थले तु पथिन्-शब्दस्य टिभागस्य लोपः विहितः।

पञ्चन्-शब्दस्य आलोचनाकाले नकारान्तस्य षकारान्तस्य च संख्यावाचकशब्दस्य षट्संज्ञा भवति इति ज्ञायते। षट्संज्ञायां सत्यां जश्शसोः लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च इति सूत्रेण नुट् इति आगमः च भवति इति विज्ञायते। किञ्च, नामि परे नान्तस्य उपधायाः दीर्घे नोपधायाः इति सूत्रेण दीर्घे पञ्चानाम् इति रूपं साधितम्।

अष्टन्-शब्दस्थले अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रेण विहितम् आत्वं भिसादिहलादौ विभक्तौ परतः विकल्पेन भवति इति उक्तम्। ततः अष्टाभ्य औश् इति सूत्रे अष्टाभ्य इति वक्तव्ये अष्टाभ्यः इति कृतात्वनिर्देशेन जश्शसोः विषये अपि आत्वं प्रवर्तते इति समाहितम्। यस्मिन् पक्षे आत्वं न भवति तत्र पञ्चन्-शब्दवत् रूपं भवति।

योग्यतावर्धनम् –

अस्मिन् पाठे ये शब्दाः आलोचिताः तेषां रूपाणि अधः प्रदीयन्ते। शब्दरूपाणां कण्ठस्थीकरणाय अयं भागः छात्राणाम् उपकाराय भविष्यति।

१. पुंलिङ्गे इदम्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीयायाम्	इमम्	इमौ	इमान्
तृतीयायाम्	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थ्याम्	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चम्याम्	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठ्याम्	अस्य	अनयोः	एषाम्

सप्तम्याम्	अस्मिन्	अनयोः	एषु

२. राजन्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	**एकवचने**	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमायाम्	राजा	राजानौ	राजानः
द्वितीयायाम्	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
तृतीयायाम्	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
चतुर्थ्याम्	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
पञ्चम्याम्	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
षष्ठ्याम्	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
सप्तम्याम्	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
सम्बोधने	राजन्	राजानौ	राजानः

३. मघवन्-शब्दरूपाणि-

१.१. तृत्वपक्षे -

विभक्तौ	**एकवचने**	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमायाम्	मघवान्	मघवन्तौ	मघवन्तः
द्वितीयायाम्	मघवन्तम्	मघवन्तौ	मघवतः
तृतीयायाम्	मघवता	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः
चतुर्थ्याम्	मघवते	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः
पञ्चम्याम्	मघवतः	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः
षष्ठ्याम्	मघवतः	मघवतोः	मघवताम्
सप्तम्याम्	मघवति	मघवतोः	मघवत्सु
सम्बोधने	मघवन्	मघवन्तौ	मघवन्तः

१.२. तृत्वाभावपक्षे –

विभक्तौ	**एकवचने**	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमायाम्	मघवा	मघवानौ	मघवानः
द्वितीयायाम्	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः
तृतीयायाम्	मघोना	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः

चतुर्थ्याम्	मघोने	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः
पञ्चम्याम्	मघोनः	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः
षष्ठ्याम्	मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्
सप्तम्याम्	मघोनि	मघोनोः	मघवसु
सम्बोधने	मघवन्	मघवानौ	मघवानः

४. युवन्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	युवा	युवानौ	युवानः
द्वितीयायाम्	युवानम्	युवानौ	यूनः
तृतीयायाम्	यूना	युवभ्याम्	युवभिः
चतुर्थ्याम्	यूने	युवभ्याम्	युवभ्यः
पञ्चम्याम्	यूनः	युवभ्याम्	युवभ्यः
षष्ठ्याम्	यूनः	यूनोः	यूनाम्
सप्तम्याम्	यूनि	यूनोः	युवसु
सम्बोधने	युवन्	युवानौ	युवानः

५. पथिन्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
द्वितीयायाम्	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
तृतीयायाम्	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
चतुर्थ्याम्	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
पञ्चम्याम्	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
षष्ठ्याम्	पथः	पथोः	पथाम्
सप्तम्याम्	पथि	पथोः	पथिषु
सम्बोधने	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः

६. पञ्चन्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	-	-	पञ्च
द्वितीयायाम्	-	-	पञ्च
तृतीयायाम्	-	-	पञ्चभिः

चतुर्थ्याम्	-	-	पञ्चभ्यः
पञ्चम्याम्	-	-	पञ्चभ्यः
षष्ठ्याम्	-	-	पञ्चानाम्
सप्तम्याम्	-	-	पञ्चसु

७. अष्टन्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	**एकवचने**	**द्विवचने**	**बहुवचने**	
			आत्वपक्षे	अनात्वपक्षे
प्रथमायाम्	-	-	अष्टौ	अष्ट
द्वितीयायाम्	-	-	अष्टौ	अष्ट
तृतीयायाम्	-	-	अष्टाभिः	अष्टभिः
चतुर्थ्याम्	-	-	अष्टाभ्यः	अष्टभ्यः
पञ्चम्याम्	-	-	अष्टाभ्यः	अष्टभ्यः
षष्ठ्याम्	-	-	अष्टानाम्	अष्टानाम्
सप्तम्याम्	-	-	अष्टासु	अष्टसु

पाठान्तप्रश्नाः

१. अयम् इति रूपं साधयत।

२. अनाप्यकः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

३. हलि लोपः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

४. अनर्थके अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा न प्रवर्तते –सोदाहरणं स्पष्टयत।

५. आद्यन्तवदेकस्मिन् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

६. अस्मै इति रूपं साधयत।

७. नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति इति सूत्रं व्याख्यात।

८. उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रं व्याख्यात।

९. मघोनः इति रूपं साधयत।

१०. न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् इति सूत्रं साधयत।

११. यूनः इति रूपं साधयत।

१२. पन्थाः इति रूपं साधयत।

१३. पञ्चानाम् इति रूपं साधयत।

१४. अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रं व्याख्यात।

१५. अष्टाभ्य औश् इति सूत्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उतत्राणि-१

१. त्यदादीनामः इति सूत्रस्य अपवादः।

२. अपदान्तात् अतो गुणे पररूपम् एकादेशः स्यात् इति सूत्रार्थः।

३. दश्च इति। इदमः दस्य मः स्याद् विभक्तौ इति सूत्रार्थः।

४. आप् इत्यनेन प्रत्याहारः स्वीक्रियते। स च टा इति आकारम् आरभ्य सुपः पकारपर्यन्तम्।

५. अभ्यासविकारं परित्यज्य अनर्थके न प्रवर्तते।

६. आद्यन्तवदेकस्मिन् इति सूत्रेण अन्तवद्भावे कृते अ भ्याम् इत्यत्र अकारान्तत्वेन सुपि च इति सूत्रेण दीर्घे आभ्याम् इति भवति।

७. यस्मात्पूर्वं नास्ति परम् अस्ति स आदिरित्युच्यते। यस्मात् पूर्वम् अस्ति परं च नास्ति सः अन्तः इत्युच्यते।

८. इदमः दस्य यः स्यात् इति सूत्रार्थः।

उतत्राणि-२

९. परत्वात् सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रमेव आदौ प्रवर्तते, न तु हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रम्।

१०. न ङिसम्बुद्ध्योः इति सूत्रेण निषेधात्।

११. नस्य लोपः न ङौ सम्बुद्धौ च इति सूत्रार्थः।

१२. नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति इति सूत्रेण सुब्विधौ नलोपः असिद्धः इति नियमकरणात् राज भ्याम् इत्यत्र सुपि च इति सूत्रं न प्रवर्तते।

१३. सुब्विधौ, स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपः असिद्धः, नान्यत्र इति सूत्रार्थः।

१४. राज्ञि, राजनि चेति रूपद्वयम्।

१५. राजभ्याम् इत्यत्र सुपि च इति दीर्घः, राजभिः इत्यत्र अतो भिस ऐस् इति सूत्रेण ऐस्-भावः तथा राजभ्यः इत्यत्र बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण ऐ इत्यादेशः न भवति।

उतत्राणि-३

१६. अधातोः उगितः नलोपिनः अञ्चतेश्च नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे इति सूत्रार्थः।

१७. अच् इत्यनेन नकारलोपी अञ्चु गतिपूजनयोः इति धातुः स्वीक्रियते।

१८. विकल्पेन तृ इति अन्तादेशः विधीयते।

१९. श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सूत्रेण।

२०. मघवान्, मघवा चेति।

उतत्राणि-३

२१. सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् इति सूत्रार्थः।

२२. अन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं भवति इति विज्ञायते।

२३. इतोऽत्सर्वनामस्थाने इति सूत्रेण।

२४. पथ्यादेरिकारस्य अकारः स्यात् सर्वनामस्थाने परे इति सूत्रार्थः।

२५. सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे।

२६. पथः।

उतत्राणि-४

२७. ष्णान्ता षट् इति।

२८. नोपधायाः इति सूत्रम्।

२९. नान्तस्य उपधायाः दीर्घः नामि इति सूत्रार्थः।

३०. कृताकारात् अष्टनो जश्शसोः औश् स्यात् इति सूत्रार्थः।

३१. अष्टनो दीर्घात् इति सूत्रे दीर्घग्रहणात्।

३२. जश्शसोः विषये अपि आत्वं भवति इति ज्ञाप्यते।

।।इति षोडशः पाठः।।